

Василь Денисюк

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

**ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З НАЗВАМИ – АНАТОМІЧНИМИ ТЕРМІНАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ
МОВІ XVI–XVII ст.
(НА ПРИКЛАДІ НОМЕНА *НОГА*)**

© Денисюк В., 2008

У статті розглянуто особливості функціонування фразеологізмів із номеном *нога* в українській мові XVI–XVII ст. Відзначено, що фразеологічні одиниці можуть вступати в синонімічні та антонімічні зв'язки, розширювати свою семантичну структуру через появу контекстних додаткових конотацій.

The article deals with peculiarities of functioning the phraseologism with unit *нога* in Ukrainian language at XVI–XVII centuries. It is emphasized that there phraseology units can have synonymic and antonymic connection, enlarge their semantic structure via context supplementary connotation appearance.

Фразеологія належить до тих рівнів мовної системи, які протягом історичного розвитку мови майже не зазнали суттєвих змін, тобто відзначається стійкістю як у структурно-модельному відношенні, так і семантичному. Попри значні досягнення в розв'язку проблем синхронної фразеології, залишається ще багато невирішеного в діахронній фразеології. Першочерговими мають стати завдання розробити методику історико-етимологічного аналізу фразеологізмів та укладання корпусу фразеологічних одиниць української мови, починаючи від часу першої писемної фіксації. Чималих зусиль вимагає і правильне прочитання тексту пам'ятки, з'ясування того, з прямим чи переносним значенням ужито те чи те слово, що, у свою чергу, дасть змогу стверджувати про входження його у фразеологізм і, відповідно, функціонування цієї лексеми у складі стійкого словосполучення, яке тільки в комплексі (якщо йдеться про віддалені від нас часи) реалізує певне значення. Це змушує дослідників історичної фразеології під новим кутом поглянути на писемні пам'ятки, більшою мірою відштовхуватися від першоджерел, а не йти в напрямку від сучасного до минулого, тобто вектор дослідження треба вибудувати таким чином, щоб можна було простежити, які ж фразеологізми були в давній українській мові, яких змін вони зазнали і в якій формі успадковані новою українською мовою.

Група фразеологічних одиниць (далі – ФО), компонентами яких є назви частин людського тіла, становить більше 30 % фразеологічного складу будь-якої мови [4, с. 7]. У цій статті розглянемо особливості функціонування фразеологізмів із питомим іменником *нога* (ЕСУМ, IV, с. 108) в різножанрових писемних пам'ятках української мови XVI–XVII ст. Основною джерельною базою стала Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». Як засвідчує досліджуваний матеріал, проаналізовані фразеологізми побудовано за прийменниково-іменниковою, іменниково-дієслівною (дієслівно-іменниковою) моделями. За своїми функціями вони співвідносяться переважно з дієсловами та прислівниками.

В українській етнокультурі *ноги* сприймаються як рух, життя, здоров'я [2, с. 401]. Очевидно, саме це могло вплинути на вживання тим чи тим автором фразеологізмів із компонентом *нога*, хоч більшість контекстів з аналізованих пам'яток та ілюстративного матеріалу картотеки свідчать, що на позначення пересування, переміщення автори використовують дієслова руху, а не їх фразеологічні

відповідники, які образно реалізують семантику руху. Усе це наштовхує на думку про високий ступінь абстрактності та образності лексеми *нога* у складі фразеологізмів, що пов'язано, можливо, з уявленнями наших предків про зв'язок людини через ноги із землею, з потойбічним світом (пор. уживання перифрастичних чи евфемістичних номінацій на позначення стану смерті: *винести вперед ногами, відкинути ноги* та ін.) на противагу голові, через яку реалізувався зв'язок людини з небом, Господом.

Як відомо, значний шар фразеологізмів має своїм джерелом Біблію, образність, символічність якої дали змогу майже без змін (за винятком хіба що фонетичної адаптації) застосовувати словосполучки чи й більші синтаксичні конструкції для номінації схожих із біблійними ситуацій. На українському мовному ґрунті популяризаторами біблійної фразеології були насамперед церковники. Створюючи нові списки євангелій, розтлумачуючи звичайним людям Святе Письмо, служителі церкви досить часто й самі вдавалися до трансформації зовнішнього боку фразеологізму. Так, у Нягівському євангелії натрапляємо на такі слова: «*Ангеломъ своимъ закажетъ за тебѣ сокотити тя на усякумъ пути твоюмъ, и на рукахъ пудѣхвѣтять тя, таѣ не ударишь у камѣнь ноговъ твоевъ*» (XVI ст., Няг. єв., МИУР VII, 60 / сп. XVIII ст.). Наведений контекст засвідчує, що, попри наявність прямого значення в лексемі *нога*, тут маємо і розвиток переносного, де ноги якраз і символізують життєвий шлях людини, відповідно камінь – перешкоди на цьому шляху. Порівняй у Євангелії від св. Матвія: сучасний переклад – *та й каже Йому: «Коли Ти Син Божий, то кинься додола, бо ж написано: «Він накаже про Тебе Своїм Ангелам, і вони на руках понесуть Тебе, щоб об камінь коли не спіткнув Ти Своєї ноги»* (Матв., 4.6). Із значенням «не схибити в житті, не зазнати перепон» О. Суховій зафіксувала фразеологізм не преткнеши о камен(ь) ноги у творах В. Ясинського [7, с. 48], де дієслівний компонент має церковнослов'янське оформлення. У сучасній українській мові ФО *ударити ноги об камінь* не вживається. Можна припустити, що причиною її витіснення стало те, що протягом історичного розвитку мови цей фразеологізм зазнав розщеплення семантики на два жмутки значень: 1) «не схибити в житті, не зійти з правильного шляху» і 2) «велика перешкода, яка може трапитися на життєвому шляху», пов'язані із втягненням в орбіту формування нової ФО одного з компонентів (*камінь*) колишньої фраземи. Репрезентант першого значення був витіснений уживанням фраземи на позначення людини, яка вже схибала, збилася з правильного життєвого шляху, де семантику дії реалізував дієприкметник – *заблудла (вівця)*. Друге значення збереглося у трансформовано-конденсованій ФО *камінь спотикання* «велика перепона, перешкода» (ФСУМ, с. 363).

До певної міри можемо говорити і про фразеологізацію компонентів словосполучки *захвѣ#тися ногами*, напр.: *Бгѣ тебѣ нехай не дастъ захвѣ#тися ногамъ твоимъ, и нехай не задрѣмає^m который т# стережетъ* (Київ, бл. 1619, Азар. Вѣра, с. 316). У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» у словниковій статті *захвѣ#тися* вказано на польське походження лексеми та визначено в її семантичній структурі два значення: 1) захитатися, загойдатися, заколиватися; 2) *перен. (засумніватися)* захитатися (СУМ XVI–XVII, 11, с. 22). Укладачі випуску як ілюстративний матеріал функціонування лексеми *захвѣ#тися* з прямим значенням використали першу частину наведеного вище контексту. Проте наголосимо на особливості релігійних текстів: усі вони позначені значним ступенем метафоричності, а тому в більшості випадків функціонування того чи того слова з прямим значенням у такому тексті досить умовне. На нашу думку, аналізований контекст демонструє цю метафоричність, бо дозволяє виокремити цілісне «сумнівне» значення у словосполучці *захвѣ#тися ногами* – «зійти, збитися з правильного напрямку в житті», тобто йдеться про те, щоб людина не полишила своєї, наприклад православної, віри, не вчинила якийсь недобрий учинок тощо. У сучасній українській мові цей фразеологізм не зберігся. Натомість значення «втрачати правильний напрямок у житті, поведінці, діяльності» реалізує синонімічна фразема *ставати (ступати) / стати (ступити) на слизький шлях (на слизьку дорогу)* (ФСУМ, с. 856; СУ 1.5).

На позначення результату психоемоційного стану людини в досліджуваних пам'ятках функціює фразеологізм *взгори ногами вивернути*, напр.: ... *не то^ако ногою але и цмы^ѣло^ѣ мои^ѣ не хочи з ными быти, а не то^ако листи неха сами читаю^ѣ, але и це^ѣковъ хо^ѣбы **взгори ногами вивернули*** (Львів, 1635, ЛСБ ЦДАЛ, 129, 1, 1124, с. 43 зв.). У наведеному контексті лексема *церковъ* є контекстуальним синонімом слову *віра*, що разом із дієсловом *вивернути* підсилює негативну конотацію загалом усієї конструкції. ФО тут репрезентує значення «кардинально змінити». Словники, в яких кодифіковано лексичний склад української мови XVI–XVII ст., фіксують фразеологізм *взгору ногами (вивернути)* (стаття *взгору*), роблячи відсилку до словникової статті *нога* (СУМ XVI–XVII, 4, с. 19). У словниковій статті *вивернути* не вказано на здатність цього дієслова сполучатися з ядром фразеологізму – *взгори ногами*. Тут маємо тільки приклад однієї фраземи *языкъ вивернути* «обвинуватити когось у чомусь, наговорити» (СУМ XVI–XVII, 5, с. 116). Не фіксує її в «Історичному словнику українського языка» та «Матеріалах» Є. Тимченко. Протягом історичного розвитку української мови фразеологізм зазнав розширення семантичної структури, на що вплинула, очевидно, імпліцитно виражена сема «напряму руху». Зберігся фразеологізм і в новій українській мові: *догори ногами* «вверх дномъ» (Грінч., II, с. 569). У сучасній українській мові він продовжує активно функціонувати: *вверх ногами* (СУМ, I, с. 303), *догори ногами* «протилежно до звичайного, різко порушуючи звичайний порядок» (СУМ, II, с. 342); *перевертати (обертати) / перевернути (обернути) догори дном (ногами, коренем) кого, що*. «1. Приводити що-небудь до безладдя, хаосу. 2. Різко змінювати, робити що-небудь зовсім іншим, не таким, як було // Різко порушувати установлений розпорядок, порядок, звичай і под.» (ФСУМ, с. 614); *перевертати / перевернути догори дном (ногами, коренем) кого, що*. «1. Учиняти безладдя, хаос, розгартіяш. 2. Дуже старанно, ретельно перешукати десь що-небудь. 3. Різко змінювати що-небудь, робити зовсім іншим, не таким, як було» (СУ 1.5).

Експресивністю відзначається і фразеологізм *ногы лизати* «підлабузнюватися, підлещуватися», напр.: *и ^ того часу почали цесари папѣжжѣ^ѣ ногы лизат* (Острог, 1598, Острог. Истор. Флор. син., с. 50). Ця ФО одним зі значень входить до тематичної групи фразем, що реалізують загальне значення «виявляти залежність, покору» (пор. засвідчені О. Суховій у казаннях В. Ясинського фразеологізми *ногъ касається, умывати ноги, яшатися за нозі его*). Із зафіксованих фразеологізмів, як вважає О. Суховій, найвищий вияв залежності репрезентує ФО біблійного походження *умывати ноги* «дуже прислужитися» [7, с. 49]. Першоджерелом аналізованої фраземи також можна вважати Святе Письмо (Євангеліє від св. Луки, 7 (епізод намащення Ісуса миром)). Очевидно, цей епізод одразу отримав подвійне трактування: пряме (на знак поваги мити людині ноги) і переносне (схилання голови в напрямку ніг створювало враження самовизнання провини, чийсь влади над собою, залежності від когось). Можливим є й те, що дієслово недоконаного виду *лизати* (як контекстуальний синонімі дієслова *цілувати*) було втягнуто в орбіту творення варіантів аналізованої ФО через розвиток у ньому негативної конотації, коли ним позначали дію зі значенням «торкатися губами кого- або чого-небудь, виявляючи нещирість намірів, дій, стосунків» (пор.: про людей, які цілуються нещиро, напоказ, зневажливо кажуть, що вони лижуться). Відповідно, ноги, які зв'язували людину із землею, тобто всім земним, символізували щось знижене, на противагу голові (обличчю); ноги вважалися носієм земного негативу (бруд), і їх (навіть із погляду гігієни) цілувати було принизливо. Тому людина, яка так чинила, переступала через себе, принижувала свою гідність. На нашу думку, витворення фразеологізму із лексичним компонентом на позначення взуття чи його частини, який реалізує цю ж семантику, що і з компонентом *ноги*, могло відбутися в народнорозмовній мові як пряме відображення соціальної нерівності: у народній традиції чоботи символізують достаток, вищий соціальний стан [2, с. 641]. Отже, семантика фразеологізму є прозорою: запобігати перед людиною вищого соціального стану.

ФО та її варіанти ввійшли до фразеологічного фонду нової української літературної мови: *лизати халяву, чоботи* «підлабузнюватися перед кимсь, принижуватися» (Грінч., II, с. 358). У сучасній

українській мові вони вживаються зі значеннями: *лизати руки (п'яти, чоботи)* «підлабузнюватися до кого-небудь, принижуючи власну гідність; лизатися (у 3 знач.), підлизуватися» (СУМ, IV, с. 484); *лизати п'яти* кому, зневажл. «1. Підлабузнюватися до когось, принижуючи власну гідність; підлещуватися. 2. Служити комусь, працювати на чийсь користь // Вислужуватися перед кимсь» (ФСУМ, с. 422–423); *лизати халяву (халяви, чоботи, черевики і т. ін.)* кому, у кого, зневажл. «підлабузнюватися до когось, догоджати комусь, принижуючи власну гідність» (ФСУМ, с. 423); *лизати п'яти (п'ятки)* кому, зневажл. «1. Підлабузнюватися до когось, принижуючи власну гідність; підлещуватися. 2. Служити комусь, працювати на чийсь користь» (СУ 1.5); *лизати халяву (чоботи, черевики і т. ін.)* кому, у кого, зневажл. «підлабузнюватися до когось, догоджати комусь, принижуючи власну гідність; підлещуватися» (СУ 1.5).

Епізод із Святого Письма, де описано намащення Ісуса Христа миром, можливо, послужив джерелом для виникнення ще двох фразеологізмів з одного *умити ноги сльозами* «гірко плакати, спокутуючи свої гріхи», напр.: *Магдалини з науки х̃вы та^к въ обачен# пришла и^т слезами х̃и оумывала* (Львів, 1585, УЄ № 5, с. 282 зв. – 283); *ивы мнѣ и ктожъ за м#, ^вѣщаеть фарісеомъ, и мене грѣшници оправдить. ѿ " ко далеко сый. еми же и иногда нозѣ оумывахъ слезами моими, и наслаждахъ# ^ истъ егѡ престѣхъ* (Чернігів, 1646, Ставр., Перло мн., с. 95). Утворення двох фразем відбулося шляхом розщеплення загальної семантики на два жмутки значень, що зумовило закріплення у структурі фраземи відповідного іменникового компонента. Досліджувані тексти XVII ст., як і давні писемні пам'ятки (Срезн., III, с. 1217–1218), також засвідчують уживання словосполучення *умити ноги сльозами* без лексеми *сльози*, що є свідченням її виходу на периферію фраземи для реалізації значення «гірко плакати», а згодом і повного витіснення, що у свою чергу дало змогу фразеологізму *умити ноги* стати репрезентантом значення «дуже прислужитися», напр.: *а та^к оумывши ноги ... науку ... даючи: абы еди^н друугаго та^к же и шанова^т* (Устріки, I пол. XVII ст., УЄ № 29515, с. 64 зв.). Обидві фраземи збереглися в сучасній українській мові: *умивати (умити) слізьми (сльозами)*; *умиватися (умитися) слізьми (сльозами, слізками, слізеньками і т. ін.)* «гірко, невтішно плакати» (СУМ, X, с. 437–438); *умиватися (рідко митися) / умитися слізьми (сльозами, сльозою)* «гірко, невтішно плакати» (ФСУМ, с. 914); *умити ноги* «дуже прислужитися» (ФСУМ, с. 914); *умиватися (рідко митися) / умитися слізьми (сльозами, сльозою)* «гірко, невтішно плакати» (СУ 1.5); *умити ноги кому, книжн.* «дуже прислужитися, догодити комусь із чемності, шани і т. ін.» (СУ 1.5).

Досліджувані тексти засвідчують спроби тогочасних українських книжників розбудувати фразеологічну систему. Так, одиничним випадком уживання представлено ФО *нога станцла на правотѣ*, напр.: *... нб^ѣногоу цр^ѣтва дѣдицтва достигивши, з оными южъ навѣки ликуетъ, и зличаетъ веселе з тыми, которыхъ нога станцла на правотѣ* (Київ, 1627, Жит. Лѣст., с. 554). Наведений контекст дозволяє стверджувати, що фразеологізм є репрезентантом значення «справедливий (про кого-небудь)». Таке ж значення в цій ФО виокремлює І. Черевко, яка розглядає її серед фразем, що утворюють фразеосемантичну групу «Психоемоційний стан людини» [8, с. 106]. Визначити походження фразеологізму досить складно, хоча за реалізованим значенням та особливістю побудови словосполучення можемо припустити адміністративно-юридичне джерело. Проте відсутність більшої кількості писемних фіксацій ФО вимагає подальших ґрунтовних досліджень. З упевненістю можемо лише говорити про індивідуально-авторський характер аналізованого словосполучення, це до певної міри підтверджує й експресивність фраземи. У сучасній українській мові фразеологізм не зберігся.

Фразеологізм із компонентом *нога* засвідчено в лексикографічній праці початку XVII ст. Так, у перекладній частині «Лексикону словенороського» до реєстрового *запинаю* П. Беринда наводить синонімічний ряд номінацій, серед яких подає і ФО *ноги заплѣтаю* «невпевнено йти», напр.: *Запинаю: Застановляю, ноги заплѣтаю, ивклию, замѣтлю, заважаю, ѿмешковлю, перешкождлю* (Київ, 1627, Бер. Лекс., с. 41). Як стійку визначають її укладачі «Словника української мови XVI –

першої половини XVII ст.» (СУМ XVI–XVII, 10, с. 152). У сучасній українській мові фразема *ноги заплітаю* збереглася у формі *ноги заплітаються* і функціює з тим самим значенням, однак фразеографічними працями її не кодифіковано. У «Словникові української мови» лексему *заплітатися* кодифіковано з 6 значеннями, одне з яких подано з ремаркою: «4. розм. важко, невпевнено рухатися (про ноги, язик)» (СУМ, III, с. 264).

У ділових пам'ятках початку XVII ст. засвідчено фразеологізм *ногою не вступовати*, напр.: *Прето повагою коммисії сее, владою гетманства моего и всего войска срогко розказуемъ, абысте кождый из вас в кгрунтъ помененого монастыря Печерского вступу жадного не миль и в лис без воли и листу его милости отца архимандрита и ногою не вступоваль* (Київ, 1630, ЧИОНЛ VIII-3, с. 10). У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» цю фразему кодифіковано як стійку зі значенням «не мати права куди-небудь заходити» (СУМ XVI–XVII, 5, с. 55). Входження ФО *ногою не ступити* в загальнонародну мову відбулося, очевидно, саме через ділові тексти, де вона на вербальному рівні була виразником одного із застережень проти подальших протиправних дій з боку продавця стосовно вже проданого ним господарського об'єкту (хата, земельна ділянка тощо). З часом застереження породжувало незадоволення, почасти й агресивне ставлення до нового господаря, суть якого полягала в тому, що людина була позбавлена права повернути назад продане, тобто товариські стосунки переходили у протилежну площину, що на лінгвальному рівні відбилося на втягненні нових лексем в орбіту творення нових варіантів фразеологізму. Таким чином в українській мові для репрезентації загального значення «не заходити кудись, до когось (через вороже ставлення, неприязні стосунки тощо)», однак із різним експресивним відтінком, утворилися фразеологізми *ноги (нога) не буде, нога не ступить* «погроза більше не приходити до кого-небудь або кудись» (СУМ, V, с. 438), *не показувати / не показати ноги* «не приходити, не повертатися кудись, до кого-небудь» (ФСУМ, с. 664; СУ 1.5), *ногою не ступити* «не зайти кудись, не завітати до кого-небудь» (ФСУМ, с. 867; СУ 1.5), *й ноги не суне* «ніколи не з'явиться хто-небудь десь» (ФСУМ, с. 870; СУ 1.5).

Активно вживаною у прозових і поетичних текстах досліджуваного періоду є ФО *от главы и до ног*, напр.: *Буди увѣрен добръ, яко у всѣм докончании того писання правды же не услышишь, толко вшетечную и безвѣстную римское курвы лжу, которую, если убо от главы и до ног хотѣл обнажити и обличити по ряду* (1600–1601, Виш. Кр. отв., с. 187); *По смитки смитѣ, срого^и срожнѣй, вѣ тропы ходи^и, що и ча^ѣ т#жша#с# болезнь вѣ ср^оци родить. Досыть мордерско Пѣна нелютостне бито, ѿ^и главы а^и до ногъ все тѣло страшне зрито* (Львів, 1631, Волк. Розм., с. 11). У наведених контекстах вона слугує репрезентантом значення «весь, цілком, повністю» і стосується тільки людини. З таким же значенням фіксує варіант цієї фраземи *о(т) верху главы до стопъ ножни(х)* О. Суховій у казаннях Варлаама Ясинського [7, с. 47]. У словниковій статті *голова* укладачі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» подають як стійкі такі варіанти ФО: *отъ ногъ до головы, отъ стопи ножной до верху головы, з головы до петы* (СУМ XVI–XVII, 6, с. 251). Давність уживання фразеологізму підтверджує дослідження А.І. Генсьорського, який зафіксував його в Галицько-Волинському літописі в описі подій 1224 року. Мовознавець кваліфікує фразему як ФО прислівникового значення, акцентуючи увагу на тому, що вона суто народна, «незважаючи на церковнослов'янське оформлення деяких слів» [1, с. 174–175]. Побутовим фразеологізмом, «ходовим» висловом називає аналізовану ФО М. М. Онишкевич, який зафіксував її у творах І. Вишенського [5, с. 128–129]. Для Л. І. Коломієць твори І. Вишенського стали яскравим прикладом індивідуально-авторського опрацювання фразеологізмів. Вона, зокрема, зазначає, що полеміст витворив ФО *от главы и до ног* із цитати *Отъ ногъ даже до главы нѣсть въ немъ цѣлости* [3, с. 518–519]. Засвідчено вислів і у творах Климентія Зіновієва: *Аще ади(н) удѣ стражде(т) то стражду(т) и вси с ни(м): и о(т) главы до ногу купно болѣють з(ъ) тымъ* (КЗ, с. 32). Цю цитату подибуємо в Біблії: сучасний переклад – *Від піддошви ноги й аж до голови нема цілого місця на ньому* (Ісая, 1.6). На книжну основу фразеологізму

вказують і укладачі історико-етимологічного довідника «Словник російської фразеології», які вважають, що ФО *с ног до головы* – калька з грецької мови (СРФ, с. 405). Це дозволяє припустити, що до української мови фразеологізм увійшов із церковнослов'янської, де прийменниково-іменникова сполука утворилася як результат конденсації більшої синтаксичної конструкції і виражало те ж поняття, яке першочергово позначалося багатослівним компонентом, тобто змін зазнав тільки структурно-компонентний, а не семантичний бік ФО.

Фразеологізм зберігся і продовжує функціонувати в сучасній українській мові: *з голови до ніг; з ніг до голови; з (від) голови до п'ят* «повністю, цілком» (СУМ, II, с. 110); *з (від) голови [аж] до ніг (до п'ят)*; *з ніг до голови* «повністю, весь, цілком; у великій мірі, дуже; у всьому – у думках, у вчинках і т. ін.» (ФСУМ, с. 184; СУ 1.05). Відомий він і іншим слов'янським мовам (рос. *с головы до пят*, білор. *з галавы до пят*, пол. *od stop do glowy*, серб. *od glave do pете*, словац. *od hlavy az po rату*, чес. *od hlavy k pate*) [6, с. 149].

Отже, фразеологізми з лексичним компонентом *нога* активно функціювали в українській мові XVI – першої половини XVII ст. Досліджувані тексти засвідчують функціонування стійких сполучень біблійного походження, більшість із яких збереглися й активно вживаються в сучасній українській мові. У багатьох фразах у їх семантичній структурі відбувся розвиток нових конотативних значень. Писемні пам'ятки репрезентують побутування мінімальних фразеологізмів із компонентом *нога*, що є предметом нашої наступної розвідки.

Исаия – Книга пророка Исаи; КЗ – Зиновієв К. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. до вид. І.П. Чепіга. – К.: Наук. думка, 1971. – 391 с.; Матв. – Євангеліє від св. Матвія.

Грінч. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1–4; ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Т. 4: Н–П / Уклад.: Р. В. Болдирев та ін.; Ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Склярєнко. – К.: Наук. думка, 2003. – 656 с.; СРФ – Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.; СУМ – Словник української мови / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11; СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1994–2006. – Вип. 1–13; СУ 1.05 – Інтегрована лексикографічна система «Словники України» (версія 1.05); ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.

1. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 154–220. 2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с. 3. Коломієць Л. І. Народнорозмовна і книжна фразеологія // Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 508–522. 4. Омрлієва Ж. К. Національно-культурна специфіка конвенціональних фразеологізмів с соматизмами: Автореф. дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.20. – Алматы, 1999. – 27 с. 5. Онишкевич М. М. Спостереження над фразеологією творів І. Вишенського // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. IV. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 126–133. 6. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с. 7. Суховій О. О. Фразеологія ораторсько-проповідницької прози Варлаама Ясинського: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 255 с. 8. Черевко І. В. Семантико-структурна та стильова характеристика фразеологізмів в українських пам'ятках XVI – XVII ст.: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2006. – 225 с.